

İslam Teolojisinde Haşir Kavramı

Yrd. Doç. Dr. Mehmet RUZİBAKİ

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

ÖZ

Haşir, ahiret günü evrelerinin en önemli evresidir. Başka bir deyişle haşir, ciddi ayrıntılarıyla son derece dehşet verici, ağır ve korkunç değişimleri olan bir evredir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır. O gün, herkesin kendine yetip artacak bir derdi vardır”¹.

Ahiret gününe ve o gün gerçekleşecek önemli olaylara, dehşetli sahnelerin olacağına iman etmek, kitap ve sünnet esasına dayalı iman esaslarından biridir. Müminin haşri hatırlaması; onurlu işler yapmasını, günahlardan kaçınmasını sağlar ve “bu hatırlama” onu Allah huzurunda hesaba çekilmeye hazır vaziyete getirir.

Çalışmamızda konunun iyi anlaşılabilmesi için kavramın kökenini ve manalarını açıklamaya çalışacağız. Öncelikle haşir kavramının sözlük ve terminolojik tanımı, ba’s, neşir kavramları ve bunların arasındaki farklılıkları üzerinde durulacak. Filozof ve kelimacıların konu ile ilgili görüşleri detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Haşri kabul eden ve etmeyenlerin delilleri ve gerekçeleri özenle incelenecektir. Çalışmamızın ilerleyen safhalarında haşrin bedensel mi yoksa ruhsal mı olacağı; “haşir olunan bedenin eski beden mi, yoksa eskisine benzemeyen yepyeni bir beden mi” olacağı gibi sorulara cevap aranacak ve haşredilecek mahlûklarla ilgili felsefî ve kelamî tartışmalar yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haşir, Ba’s, Neşir, Ahiret, Yeniden Diriliş, Hesap, Cennet.

¹ Abese, 80 / 34-37.

The Term of “Hashir” in Islamic Theology

ABSTRACT

Hashir is the most important phase of the judgment day. On the other hand Hashir is a phase that has appalling, serious-minded and frightening-scary variations with its serious details. Allah says in his Holy Koran: “on a Day when everyone will [want to] flee from his brother, and from his mother and father, and from his spouse and his children. on that Day, to every one of them will his own state be of sufficient concern”. To be in faith for the judgement day and the phases of the day is one of the faith based on the Holy book and Sunna . Remembering the “Hashir” pushes the believer to live honorably and to keep away from the sins and “this reminding” makes the believer to be ready for judgement in the presence of Allah. We will try to explain the term in etymological and meaning way in our work. Öncelikle First of all we will specify the glossary and terminological meaning of “Hashir”, and the differences from the term of “ba’s” and “neshir”. we are gonna check the opinions of the philosophers and theologians. Evidences and justifications of ones who approve or not will be studied. On later steps of our work we will search the answers of the questions as “if the “Hashir” will be physical or spiritually” or “if the body will be the same body or another one which is completely different. and also philosophical and theological discussions with creatures in “Hashir” are going to be placed in our work.

Keywords: Hashir, Ba’s, Neshir, Hereafter, Resurrection, Paradise.

Haşrin Sözlük Ve Terminolojik Anlamı

Haşrin Sözlük Anlamı

Sözlükte, bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana toplamak manasına gelen haşir kelimesi, kıyamet gününde yeniden diriltilen bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder².

İnsanların haşredilmesi onların bir araya toplanmasıdır. Kıyamet gününe *haşir günü* denmiştir. İkreme, Tekvir suresinin beşinci ayetini(وَإِذَا (الْوَحُوشُ حُشِرَتْ) “*yabani hayvanlar öldüğünde*” şeklinde yorumlamıştır.³ Yani haşir ölüm manasındadır. Mahşer ise insanların toplandığı yere denir.⁴

Mucemu'l-Vasit'de, toplanmak, bir araya gelmek manasındaki haşir, insanların kıyamet günü bir araya gelmeleri olarak açıklanmıştır. Buna göre haşir günü ve kıyamet günü aynı anlamı taşımaktadır.⁵ Haşir toplamak ve sevk etmektir. “Halkı haşir etti” ifadesinden kasıt onların toplanıp mahşere sevk edilmesidir.⁶

Haşir, bir topluluğu, yerleşik oldukları yerlerinden çıkarıp savaşa veya başka bir sıkıntılı şeye götürmektir. Şöyle rivayet edilmiştir: “النساء لا

² İbn Manzur, *Lisânu'l-Arap*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1990, "hşr" md. Ayrıca bkz. DİA, c. 16, mad: haşir

³ Razi, Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdülkadir, *Muhtâru's-Sihâh*, "hşr" md, s. 137; Fîrûzâbâdî, Ebu Tahir Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kamusü'l-Muhit*, el-Mektebetü't-Tücaiyetü'l-Kübra, Kahire, "hşr" md, s. 375.

⁴ El-Halil, Ebi Abdürrahman, *Kitabu'l-Ayn*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, "hşr" md, s. 191.

⁵ Muhammed Ali En-Neccar Ve Heyet, *Mucemu'l-Vasit*, Daru'd-Dave, Kahire "hşr" md, c. I, s. 175.

⁶ Ahmed b. Muhammed el-Feyyumi, *el-Misbahu'l-Munir*, Daru'l-Kalem, Beyrut, c. I, s. 187.

”يَحْشِرُ“⁷ yani kadınlar savaşa çıkarılmaz. Ayrıca haşir kelimesi yalnızca toplulukla ilgili kullanılır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “وَأَبْعَثْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ”⁸ *şehirlere derleyiciler yolla*⁹.

İbn Faris’e göre haşir kelimesi haşd (toplama) kelimesine yakın bir mana ifade eder. Ancak haşir kelimesinde mana fazlalığı vardır. Zira “haşd” kelimesi sadece yardımlaşma amaçlı toplanmak ve bir araya gelmek manasına iken haşir kelimesi toplamakla beraber sevk, ba’s (yeniden diriliş) ve yayılım manalarını da içermektedir.¹⁰

Sonuç olarak haşir kelimesi; toplamak, bir araya getirmek, ölüm ve silip süpürmek ve yok etmek manalarında kullanılır. Araplar şöyle der: “حَشَرْتُ مَالَ بَيْتِي فَلَانَ السَّنَةِ” yani kıtlık yılı filanca oğullarının mallarını yok etti¹¹.

Haşrin Terminolojik Tanımı

Terim olarak "haşir"; insanların öldükten sonra dirilip dünyada iken yaptıkları işlerden ve söyledikleri sözlerden dolayı sorguya çekilmek üzere "mahşer" denilen yere sürülmeleri ve burada toplanmalarınıdır. Nitekim kıyamet gününe "yevmü'l-ba's" (yeniden diriliş günü) ve "yevmü'n-neşr" denildiği gibi, "yevmü'l-haşir" (toplanma günü) de denir.¹²

⁷ Kadınlarla ilgili zikredilen “لا يعشرون ولا يحشرون” şeklindeki hadiste savaşa çıkarılmaz denmek istenmektedir. Çünkü savaşa çıkmak onlar için vacip değildir. Bkz. *En-Nihaye*, Hşr mad.

⁸ Şuara, 26 / 36.

⁹ Ragıp, Hüseyin b. Muhammed el-İsfahanî, el-Müfredat, tahk: Safvan Adnan ed-Davudi, Daru'l-Kalem, Beyrut, "hşr" md.

¹⁰ İbn Faris, Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Makayisu'l-Lüğâ*, tahk, Abdüsselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikir 1979. "hşr" md.

¹¹ a. g. e.

¹² Süleyman Toprak, “Haşir”, TDV İslâm İslam Ansiklopedisi, c. 16, s. 416-417.

Kelam âlimleri haşri şu şekilde tanımlamışlardır: Haşir, insanların kıyamet günü Allah huzurunda hesaba çekilmeleri için toplanmalarıdır.¹³ Veya insanların haklarında hüküm verilmesi için mahşer yerine sevk edilmeleridir.¹⁴ Başka bir deyişle tüm insanların dünyada yaptıklarından dolayı sorguya çekilmeleri, kimin cennete, kimin cehenneme gideceğine karar verilmesi için mahşere, Allah'a karşı günah işlenmediği yere sürülmesidir.¹⁵

El-Yavakit ve el-Cevahir'de haşir ile ilgili ifadeler şöyledir: İnsanların Allah'a arz edilmeleri ve hesaba çekilmeleri için toplanmaları.¹⁶ Haşir insanların diriltiip kabirlerinden çıkarıldıktan sonra cezaya tabi tutulacak diğer mahlûklarla birlikte haklarında verilecek hükmü beklemeleridir.¹⁷

Yukarıda zikrettiklerimizden anlaşılacağı üzere; çürümüş, parçalanmış, toprakların içine karışmış, balıkların karnında parçalanmış, denizin derinliklerinde ya da hava boşluklarında zerrelere dönüşmüş insan bedeninin bir araya getirilip Allah Teâlâ tarafından diriltildikten sonra hesaba çekilmesi ve amellerin değerlendirilmesi için mahşer yerine, Allah'a karşı günah işlenmediği yere sürülmesine haşir denir.

Allah Teâlâ kıyamet günü insanları, ruh ve bedenlerini birleştirip diriltecek ve dünyada olduğu gibi ilk haline dönüştürecektir. Dirilmenin ruh

¹³ Mustafa, Said el-Han, *El-Akideti'l-İslamiye*, Daru İbn Kesir, Dimaşk 1996, s. 424.

¹⁴ Hanefi, Muhamed, *El-menhecu's-Sedid fi Şerhi Cevhereti't-Tevhid*, Dar İbnHazm, Beyrut 2003, s. 163

¹⁵ AbdülkerimTatan ve Muhammedib *el-Keylani, Avnu'l-Murid*, Daru'l-Beşair, Dimeşk,1999, c. II, s. 1034; Kahtan *ed-Duri, el-Murşidu'l-Mufid ila İlmi't-Tevhid*, s. 378 ve *el-Akideti'l-İslamiye ve mezahibuha*, s. 658.

¹⁶ Abdülvahhab b. Ahmed Eş-Şe'rani, *El-Yavakitve'l-Cevahir fi beyaniAkaidi'l-Ekibir*, c. II, s. 443.

¹⁷ Abdürrahman Hasan Habenneke, *el-Akideti'l-İslamiye*, s. 653.

ile bedenın birleştirilmesi olarak tanımlanması tartışmaya açık bir konudur Bu dönüşüm tam bir yokluktan sonra gerçekleşecek yeniden varoluştur. İnsan, mahiyet itibariyle ilk varoluştan tamamen farklı olan bu varoluşun detaylarını bilemeyecektir.¹⁸ Allah Teâlâ Şöyle buyuruyor: “*Aranızda ölümlü takdir eden biziz. Biz, sizin yerinize benzerlerinizi getirmek ve sizi bilmediğiniz bir âlemdede tekrar var etmek konusunda önüne geilebileceklerden değiliz. Elbette ki, ilk yaratılışı bildiniz; düşünüp bundan ders almanız gerekmez mi?*”¹⁹

İnsan bedensel haşrin mahiyetini tam olarak bilimsel, doğru bir Şekilde açıklayamaz. Çünkü bilim bugünkü anlamda, vahiy ile ilgisi olmayan, tecrübeye dayalı sınırlı bir hareket olarak bilinmektedir. Öldükten sonra tekrar diriliş anlamındaki bedensel dönüşüm tecrübe ve deneyimle bilebileceğimiz bir olgu değildir. Sadece vahiy aracılığıyla bilinir ve inanılır.²⁰

Ba’s ve Haşir Kavramları Arasındaki Fark

Bazı bilim adamları ba’s ve haşir kelimelerinin eş anlamlı kelimeler olduğunu ileri sürmüşler ve “*De ki: Onu ilk defa inşa eden, ona hayat verecek. Ve O, bütün yaratılışları En İyi Bilen’dir.*” Mealindeki ayet ve aynı anlam taşıyan birçok ayet ve hadisler bu tarifin doğruluğuna delil olarak gösterilmiştir.²¹

Tercih edilen görüş, ba’s ve haşrin birbirine yakın manada olmasıyla birlikte farklı olduğu yönündedir. Çünkü ba’s sözlükte; salıvermek ve ipini çözmek manalarında da kullanılır. Arapçadaki “بعثت البعير” ibaresi, “devenin ipini çözdüm ve salıverdim” ve “بعثته من نومه” ibaresi de “onu uyandırdım”

¹⁸ Seyyid Sabık, *el-Akidetü’l-İslamiye*, Bağdad, s. 269.

¹⁹ Vakia, 56 / 60-62.

²⁰ Muhammed Said Ramazan el-Buti, *Kübra’l-Yekinati’l-Kevniye, Daru’l-Fikri’l-Muasır*, Beyrut, 1997, s. 345.

²¹ Teftazani, Sa’di’d-Din Mesud b. Ömer, *Şerhu’l-Akaidi’n-Nesefiye, Mektebetu’l-Medine*, Karaçi, s. 130

demektir.²² Ama haşir kelimesi yukarıda bahsettiğimiz gibi bir arada toplayıp belli bir yere doğru sevk etmek manasındadır.

Ba's kelimesi terim olarak, ölülerin çürüyüp toprak ve havaya karışmış özgün parçalarının bir araya getirildikten sonra dirilti olarak kabirlerinden çıkarılması manasında kullanılmaktadır.²³

Ayrıca ba's, ikinci surun üflenmesiyle ruhun bedene dönmesi yani bütün mahlûkun öldükten sonra dirilip hesap için Allah huzurunda bulunmaları olarak da anlaşılabilir.

Özet olarak ba's, bedenın ikinci kez yaratılması ve ona ruhun iade edilmesidir. Haşir ise ruhla birleşerek tekrar diriltilen bu bedenın/insanın mahşere sevk edilmesidir.

Ba's ve Nuşûr

Nuşûr, yaymak, dağıtmak manasına gelen "neşr" kökündendir ve ölüleri diriltmek ve yeryüzünde yaymak manasında kullanılmıştır.²⁴ Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: "*Sizi yaratıp yeryüzüne yayan O'dur ve O'nun huzurunda toplanacaksınız.*"²⁵ Bu bağlamda nuşûr, ba's kelimesi ile eş anlamlı ve yeniden diriliş demektir. Konu ile ilgili bir ayet mealen şöyledir: "*Ve Allah'ın berinden, hiçbir şey yaratamayan ve kendileri yaratılmış olan, kendilerine fayda ve zarar vermeye malik olmayan başka ilâhlar edindiler. Ve*

²² *Kitabu'l-Ayn*, mad: baase, s. 78; Isfehani, *Müfredat*, s. 119; *el-KamUsu'l-Muhit*, mad: baasehu, s. 165.

²³ AbdulkerimTatan ve MuhammeEdib el-Keylani, *Avnu'l-Murid*, Daru'l-Beşair, Dimeşk, 1999, c. II, s. 1034, Kahtan ed-Duri, *el-Murşidu'l-Mufid ila İlmi't-Tevhid*, s. 378.

²⁴ Bkz. *Müfredat*, s. 492; *kitabu'l-Ayn*, mad: nşr.

²⁵ *Mülk*, 68/24

onlar, öldürmeye, hayat vermeye ve nuşura (yeniden diriltmeye) malik değillerdir.”²⁶

Ebu Mansur el-Maturidi el Fıkhı'l-Ekberin şerhinde şöyle der: Müslümanlar şuna ittifak etmişlerdir; Allah Teâlâ öldükten sonra çürüyen bedene hayat verecek ve onu yeniden var edecektir. Ölülerini mezarlarından, vahşi hayvanların, balıkların ve kuşların karınlarından çıkarır. Özgün parçalarını bir araya getirip ona ruhunu iade eder. Buna neşir denir. Sonra onlar bekleme yerine sevk edilir, buna da haşır denir.²⁷ Şu halde neşir ile haşır arasındaki fark açıklığa kavuşmuştur.

Ayrıca Râgıb el-İsfahani Kuran Kerim’de geçen nuşûr kelimesinin üç manada geldiğini ileri sürmektedir:

1. Yaymak ve açmak; Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ”²⁸ yani “*Amel defterleri açıldığında.*”

2. Yayılma ve dağılma, Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِبَاسًا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا”²⁹ yani “*O, geceyi sizin için bir elbise, uykuyu bir dinlenme ve gündüzü de yayılıp çalışma (zamanı) kılandır.*”

3. İnsanoğlunun kendi ihtiyaçlarını gidermek için harekette bulunması. Allah Teâlâ bu anlamda şöyle buyuruyor: “فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا”³⁰ yani “*Namaz kılınca artık yeryüzünde dağılın ve hareket edin.*”

²⁶ Furkan, 25 / 3.

²⁷ Ebu Mansur el-Maturidi, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, el-Mektebetu'l-Asriye, Beyrut – Lübnan, s. 87.

²⁸ Tekvir, 81 / 10.

²⁹ Furkan, 25 / 47.

³⁰ Cuma, 62 / 10.

HAŞİRİN GERÇEKLEŞMESİ VE MAHİYETİ

Bedensel Haşri Kabul Edenler

Yeniden diriliş ve haşir gününe imanın önemi ile ilgili bazı mezhep imamlarının görüşleri şöyledir:

1) Yeniden dirilişin bedensel olması doğrudur ve kesin olarak sabittir. Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanların hepsi bunu kabul ederler. Ayrıca Kuran-ı Kerim’de buna açıkça delil olacak birçok ayet bulunmaktadır.³¹

2) Bedensel haşrin gerçekleşeceği konusunda, bütün dinler ittifak etmişlerdir.³²Haşire iman, dinde zaruri olan meselelerdendir. İnkâr etmek kesin küfürdür.³³

3) Allah Teâlâ kıyamet günü insanlar ve ölen diğer mahlûkların tamamını dünyaya iade edecektir.³⁴

4) Ehli kitap ve berahîmeler, öldükten sonra tekrar var olmanın imkânı konusunda detayları ile ilgili bazı farklı görüşler varsa da genel olarak Müslümanlarla aynı inancı paylaşırlar.³⁵

5) Kıyamet günü olunca ruhlar bedenlere iade edilir. Ruhlar kabirlerinden çıkarak âlemlerin Rabbi huzurunda dururlar. Yeniden dirilişin bedensel olacağı Müslümanlar başta olmak üzere Yahudi ve Hristiyanlarında kabul ettiği bir husustur.³⁶

³¹ *Şerhu'l-Celali'd-Devvani Ala'l-Akaidi'l-Adudiye*, s. 308.

³² Cürçani, *Şerhu'l-Mevaakıf*, Daru'l-Kürübü'l-İlmiye, Beyrut, 2000, c. 1, s. 63.

³³ Aliyulkari, *Fethu'r-Ravzi'l-Akbar fi Şerh Fikhi'l-Akbar*, s. 56.

³⁴ *El-Fark Beyne'l-Firak*, s. 348.

³⁵ *Usulü'd-Din*, s. 232.

³⁶ Teftanzani, *Şerhu'n-Nesefi*, s. 130; Şehristani, *Nihayetu'l-İkdam fi İlmi'l-Kelam*, s.349.

Haşrin Çeşitleri

Haşri kabul edenler, haşrin ayrıntıları ve keyfiyeti ile ilgili farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bunları üç esas noktada özetlemek mümkündür:

1) Yeniden diriliş ve haşir sadece bedensel olacaktır. Yeniden dirilişin ruhsal olacağını kabul etmeyen çoğu kelamcılar bu görüşü savunmuşlardır.

2) Ölüm ve fanilik konuşan nefis üzerine icra olunur.³⁷ Nefis, bir cisim ya da şu gördüğümüz özel yapıdır veya o yapının içindeki bir cisimdir. O, insanın asıl ve özgün parçalarıdır³⁸ki, (bedensel haşir manasındaki) yeniden diriliş bu nefis üzerine icra olunur. Fakat bu beden ruhtan ayrı olarak haşir olunması manasına gelmez.³⁹ Zira ölen ve yok olan bedendir. Ruh ise asla ölmez ve yok olmaz. Şu halde ruhun haşrinden bahsetmek zorunlu değildir.

3) Filozoflara göre tekrar hayata dönüş ve haşir sadece ruhanidir. Zira ruh mücerret varlıktır. Tekrar hayata dönmesi de mücerret yani bedensiz gerçekleşecektir⁴⁰.

4) Tekrar hayata dönüş ve haşir hem ruhani hem de cismanidir. İmam Matûrifî ve İmam Gazali gibi ehlisünnet muhakkiklerinin çoğu, İmamiye, tasavvuf ehli, Yahudi ve Hristiyanların bazıları bu görüşü savunanlardır. Ancak bunlar cisim yani insanın bedeni ile ilgili iki ayrı görüş öne sürmüşlerdir⁴¹:

³⁷ Şehristani, *Nihayetu'l-İkdam fî İlmi'l-Kelam*, s. 349.

³⁸ Siyalkuti, *Haşiyetu Şerhi'l-Mevakıf*, c. 8, s. 324; ayrıca bkz. Şehristani, *Nihayetu'l-İkdam fî İlmi'l-Kelam*, s. 350.

³⁹ *Şerhu'l-Celali'd-Devvani Ala'l-Akaidi'l-Adudiye*, s. 309.

⁴⁰ Bkz. *Şerhu'l-Mevakıf*, c. 8, s.324; *Takribu'l-Meram*, c. 2, s. 241; Pezdevi, *Usulu'd-Din*, s. 156.

⁴¹ Bkz. *a. g.e*, c. 8, s.324; *Şerhu'd-Devvanî*, s. 309; el-Bağdadî, *Usulu'd-Din*, s. 235.

1.Müslüman ve Hristiyanların çoğuna göre ilk beden olduğu gibi hayata döndürülecektir. Zira iyilik ve kötülüğü işleyen ve sorgulanacak olan o bedendir.

2.Farabi, İmam Gazali ve Sa'di gibi bazı muhakkiklere göre tekrar hayata dönen ilk beden değil ruhun barındığı yeni bir bedendir⁴².

Konu ile ilgili diğer bir görüş ise şöyledir: İnsan konuşan nefistir. Mükellef olan, itaat ya da isyan eden, ödüllendiren ya da cezalandırılan da o nefistir. Nefis kalıcıdır, bedenin bozulmasıyla bozulmaz. Allah Teâlâ mahlûkların haşrini istediği zaman her ruh için barınacağı yeni bir beden yaratır. Ruh yeni bedeninde dünyada olduğu gibi tasarrufta bulunacaktır.⁴³

Görüldüğü gibi; ikinci görüştekiler bedenin haşri konusunda birinci görüştekilerle aynı görüşü paylaşsalar da haşir olunan bedenin ilk beden olup olmadığı konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir.

Tekrar hayata dönen yeni bir beden olduğu görüşünü öne sürenler şu ayeti delil getirmişlerdir: “أَفَعَيَّبْنَا بِالْأُولَىٰ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ”⁴⁴ Onlara göre ayette geçen “لَبْسٍ” kelimesi “اللباس” elbise anlamındadır. Bu bağlamda ayet şu anlama gelmektedir: “ahirette insan yani onun ruhu Allah’ın yaratacağı yeni bir beden içinde olacaktır”. İnsan fani dünyada Allah’ın yaratmada acizlik göstermediği ilk beden içinde. Fakat insan ahirette yepyeni başka bir beden içinde olacaktır. Allah ilkini yarattığında acizlik göstermediği gibi bunu yaratırken de acizlik göstermez.⁴⁵ Ayrıca Kuran-ı Kerim’in uhrevi beden yeni bir beden olduğuna ilişkin açık ayetleri bu

⁴² Bkz. *Şerhu'l-Mevakif*, c. 8, s.324; *Şerhu'd-Devvanî*, s. 309; *Teysiru'l-Kerimi'r-Rahman*, s. 557; Abdullah Mustafa, *Malimu't-Tarik Fi Ameli'r-Ruhi'l-İslami*, s. 60.

⁴³ *Şerhu'l-Mevakif*, c. 8, s.325; *Şerhu'd-Devvanî*, s. 309.

⁴⁴ Kaf, 50 / 15.

⁴⁵ Abdullah Mustafa, *Malimu't-Tarik Fi Ameli'r-Ruhi'l-İslami*, s. 60.

yorumu desteklemektedir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Resulüm! Kâfirlerin seni yalanlamalarına şaşırıyorsan, asıl şaşılacak şey onların: "Biz toprak olduğumuz zaman yeniden mi yaratılacağız?" demeleridir. İşte onlar, Rablerini inkâr edenlerdir; işte onlar kıyamet gününde boyunlarında tasmalar bulunanlardır. Ve onlar ateş ehlidir. Onlar, orada ebedi kalacaklardır!*”⁴⁶“*Bir de onlar dediler ki: Sahi biz, bir kemik yığını ve kokuşmuş bir toprak olmuş iken, yepyeni bir hilkatte diriltileceğiz, öyle mi?*”⁴⁷ Yeniden yaratılış yeni bir mahlûkun var edilmesi demektir.

“Tekrar diriltilen ilk bedenın benzeri değil onun ta kendisidir.” görüşünü savunanların delil getirdikleri ayetlerden bazıları şunlardır: “*Tıpkı ilk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar o hale getiririz.*”⁴⁸“*İlkin sizi yarattığı gibi döneceksiniz.*”⁴⁹ Ayetlerden anlaşılan tekrar hayata döndürülen bedenın ilk bedenın benzeri değil onun ta kendisi olduğu anlaşılmaktadır. Allah Teâlâ onu ilk kez dünyada nasıl var ettiyse ahirette de aynen o şekilde var edecektir.⁵⁰

Ne gariptir ki, Kurtubi tekrar hayata döndürülen bedenın ilk beden olduğu konusunda ehlişünnet ve cemaatin ittifak ettiğini söylemiştir.⁵¹ Doğrusu ehlişünnet ve cemaat konu üzerinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

⁴⁶ Ra’d, 15 / 5.

⁴⁷ İsrâ, 17 / 49.

⁴⁸ Enbiya, 21 / 104.

⁴⁹ Araf, 7 / 29.

⁵⁰ *Avnu'l-Murid*, c. II, s. 1037.

⁵¹ Şemsettin el-Kutubi, *et-tezekkür fi ahvali'l-mevta ve umuri'l-ahirah*, el-kutübü'l-İlmiye, Beyrut, 1987, c. I, s. 207.

Haşiri Kabul Edenlerin Öne Sürdükleri Delilleri

Nakli Deliller

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *O gün dağları yürütürüz, yeri dümdüz görürsün, onların hepsini bir yere toplarız ve hiçbirini bırakmayız.*⁵² Yani, İlk insan Âdem'den kıyamet gününün son anında doğan çocuğa dek bütün insanları mahşerde toplayacağız. Hatta doğduktan sonra bir kez nefes alan bir çocuk bile o gün mahşerde toplananlar arasında olacaktır.⁵³

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *Kıyamet günü, biz onları yüzükoyun körler, dilsizler ve sağırlar olarak haşrederiz.*⁵⁴

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *Yeryüzünde hiç bir canlı ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş yoktur ki, sizin gibi ümmetler olmasın. Biz Kitap'ta hiç bir şeyi noksan bırakmadık, sonra onlar Rablerine toplanacaklardır. Yani bütün ümmetler kıyamet günü Allah huzuruna toplanacaklardır. Haşir ve ba's insanlar hakkında olduğu gibi bütün hayvanlar hakkında da olacaktır.*⁵⁵

Hiz. Ayşe şöyle anlatıyor: Hiz. Resulullah (sav) şöyle buyurdu: “İnsanlar kıyamet gününde yalınayak, vücutları çıplak ve dünyaya geldikleri gün gibi sünnetsiz olarak hasrolunurlar” buyurdu. Ben: “Ey Allah'ın Resulü! Kadınlar ve erkekler beraber olarak ve onlar birbirlerine baktıkları halde mi haşir olunacaklar?” dedim. Resulullah (sav): “Ey Ayşe! Haşir olayı, insanların birbirlerine bakmalarından daha şiddetlidir.” buyurdu.⁵⁶

⁵² Kehf, 18 / 47.

⁵³ Mevdudi, *Tefhimu 'l-Kuran*, Kehf, 18 / 47. Ayetinin açıklaması.

⁵⁴ İsrâ, 17 / 97.

⁵⁵ Er-Razi, *Tefsiru 'l-Kebir*, c. 12, s. 222.

⁵⁶ *Sahih Müslim*, Hadis No: 56-2859

Akli Deliller

Haşirle ilgili nakli deliller üzerinde durduktan sonra akli deliller üzerinde durmayı düşündük ve şöyle bir önerme ile başladık:

Yeniden diriltilecek herkes kabrinden çıkarılır. Kabrinden çıkarılan herkes haşir olunur. O halde yeniden diriltilecek herkes haşir olunur.

Kıyasın birinci şekline göre formüle edilen bu delilin açıklaması şöyledir:

İkinci önermenin doğruluğunun delili, “Her hayata döndürülen tekrar diriltilecektir.” İfadesi yani birinci önermedir. Zira dirilme yoksa hayata dönme anlamsızdır ve hiçbir yararı yoktur. Yüce Yaraticının fiilleri böyle bir beyhudelikten münezzehtir. Ayrıca ba's olmazsa ilahi adalet gerçekleşmez.

Birinci önermenin doğruluğuna delil ise “her diriltilecek haşir olunacaktır” ifadesinden ibaret olan ikinci önermedir. Zira haşir olmazsa sorguya çekilmek de olmaz, sorguya çekilmeden de yaptıklarının karşılığı verilemez. Yaptıklarının karşılığı verilmezse adalet gerçekleşmez. Bu da zulüm ve noksanlıktır. Cenabı Hak Teâlâ noksanlıktan münezzehtir.

Bunlardan yola çıkarak kesin bir şekilde diyebiliriz ki; birinci ve ikinci önermenin her ikisi de doğrudur. Sonuç olarak adlandırabileceğimiz “Her hayata döndürülen haşir olunacaktır.” önermesi de doğrudur.

Mantıkçılar lüzumu, nakil ve zihinsel açıdan zorunlu gereklilik olarak tarif etmişlerdir.⁵⁷ Meselâ bir kavramın tasavvuru zihnin bir başka kavramı tasavvur etmesini gerektiriyorsa bu iki kavram arasındaki gereklilik ilişkisine “zihnî lüzum” adı verilir. Delâlet türlerinden biri olan iltizam veya lüzum delâletinde bu gereklilik dikkate alınır. Bu bakımdan gerektirenle gerekenin zorunlu şekilde birbirini çağrıştırmaları halinde buna lüzum denilir. Bu durumda lafzın anlamı akla geldiğinde onun gerektirdiği diğer anlam da

⁵⁷ Muzaffer, *el-Mantık*, s. 79;

herhangi bir çaba harcanmadan akla geliverir.⁵⁸ Meselâ yeniden diriliş akla gelince kabirlerden çıkıp hesap meydanına gitmek de kendiliğinden akla gelir. Şu halde yeniden diriliş ile haşir arasındaki gereklilik zihni bir gerekliliktir.

Eğer kabirlerden çıkıp yaptıklarının karşılığını almak için başka bir âleme gitmek yoksa ölmenin ve tekrar dirilmenin bir anlamı olmazdı. Bir kişinin anlamsız bir şekilde bina yapıp tekrar yıkması gibi hedefsiz ve amaçsız bir uğraş olurdu. Böyle bir şey Hak Teâlâ'nın hikmetine aykırıdır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *“Bizim, sizi boş bir amaç uğruna yarattığımızı ve sizin gerçekten bize döndürülüp getirilmeyeceğinizi mi sanmıştınız?”*⁵⁹

Haşri İnkâr Etmek

Ahirete ve ahirette meydana gelecek ba's (kabirlerden yeryüzüne çıkma), haşir, hesap, mizan, sırat ve benzeri olaylara inanmak son derece önemlidir ve iman esaslarından biridir. Kadın erkek her mükellefin bu esasa tüm içerikleriyle inanmaları zorunludur. İnkâr eden mümin olma vasfını kaybeder. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *“Allah'tan gelen gerçekleri örtbas edenler tekrar diriltilmeyeceklerini iddia ediyorlar. De ki: “Evet ve Rabbime andolsun ki, elbette diriltileceksiniz ve dünyada ne yaptysanız hepsi size haber verilecek. Bu Allah'a göre pek kolaydır.”*⁶⁰

⁵⁸ Ömer Türker, “Telazüm”, *TDV İslam Ansikopedisi*, c. 40, s. 394. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *Kitâbü 'ş-Şifâ: Mantığa Giriş*, s. 35-36; Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Hâşiyeh alâl evâmi 'i'l-esrâr*, s. 90-91; et-Ta'rifât, “*el-lüzümü'z-zihni, el-lüzümü'l-hâricî*”

⁵⁹ Müminun, 23 / 115. Ayetteki “عبثاً” kelimesi “oyun ve eğlence için” anlamına da gelir; bu durumda ayetin anlamı şöyle olmaktadır: “Sizi yalnızca oyun ve eğlence için yarattığımızı ve yaratılışımızın gerisinde hiçbir amaç bulunmadığını mı sanıyordunuz? Bu sanıyla, keyfinizce yiyip, içiyor, neşeleniyor ve gülüp oynuyordunuz ha?” (Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, Müminun, 23 / 115. Ayetin açıklaması).

⁶⁰ Tegabun, 64 / 7.

Haşri inkâr eden Allah'a, Resulüne ve ahiret gününe inkâr etmiş sayılır.⁶¹ Gazali haşir ve neşir ile ilgili şöyle der: “Şer’i deliller sabit olduğundan inanılması zorunludur. Ayrıca haşir ve neşir yok olduktan sonra tekrar hayata döndürülmek demektir ve aklen mümkündür. İlk yaratılışa benzer. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Kendi yaratılışını unutarak, güya bir örnek vermeye kalkışıyor ve diyor ki: ‘Şu çürümüş, toz gibi ufak olmuş kemikleri bu hale geldikten sonra, kim diriltebilecek, olur mu böyle şey?’ Ey peygamber! Onlara şöyle söyle: ‘Hani o kemikleri ilk defa yaratıp, hayat veren var ya, işte O yeniden diriltecek. Çünkü O, her tür yaratma eyleminin bilgisine sahiptir.’*”⁶² İlk yaratış tekrar yaratmanın imkânına delil olarak sunulmuştur. Yani Allah Teâlâ ilk defa nasıl yoktan var ettiyse ölümle yok olan bedeni tekrar diriltmeye kadirdir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Hepinizin yaratılması ve yeniden diriltilmesi; O’nun için tek canlının yaratılması ve diriltilmesi gibi basittir.*”⁶³ İade ikinci bir başlangıçtır. İlk başlangıçtan daha kolaydır.⁶⁴

İmam er-Razi şöyle der: İnsafı olmak gerekirse, bedensel Haşri inkâr eden birinin Peygamberin (sav) getirdiklerine inandığı söylenemez.⁶⁵ Haşre imanının keyfiyeti ile ilgili kelimciler farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Nitekim mutezile “haşre inanmanın yolu akıldır” derken, ehli-sünnet nakil olduğunu

⁶¹ *Takribu'l-Meram*, c. 2, s. 247; Abdürrahman Hasan Habenneke, *el-Akidetü'l-İslamiye*, s. 627; Abdülvah-hab b. Ahmed Eş-Şe'rani, *El- Yavakitve'l-Cevahir fi beyani Akaidi'l-Ekâbir*, c. II, s. 429.

⁶² Yasin, 36 / 78-79.

⁶³ Lokman, 31 / 28.

⁶⁴ Gazâlî, *İhyâ'u Ulûm'id-din*, Daru'l-Kalem, Lübnan, 3. Baskı, c. I, s. 106

⁶⁵ Ebü'l-Avn Şemseddin Muhammed B. Ahmed B. Salim Es-Seffarini El-Hanbelî, *Levamiu'l-Envari'l-Be-Hiyye*, Müessesü'l-Hafikin, Dimaşk, 1982, C. II, S. 158.

öne sürmüşler ve “*huzuruna haşir olunacağınız Allah'tan korkun*”⁶⁶ mealindeki ayeti görüşlerine delil olarak zikretmişlerdir.⁶⁷

Ruhsal ve Bedensel Haşre Olduğunu Kabul Etmeyenler

Haşri inkâr edenler üç farklı mezhebe ayrılmışlardır:

1) Sekülerist ve natüralist filozoflar. Ruhsal ve bedensel haşri ispat edecek hiçbir kanıt olmadığını iddia ederler.⁶⁸

2) El-Farabi'ye göre nefis iki kısımdır: a) Makul şeyleri net bir şekilde idrak eden ve faziletleri yapan nefistir. Bu tür nefis ölüm sonrası varlığını sürdürecektir. b) Makul şeyleri net bir şekilde idrak edemeyen ve faziletleri de yapmayan nefistir. Bu nefis sonsuza dek yok olacaktır.⁶⁹ İbn Sina haşrin bedensel olduğunu kabul etmemiş, sadece ruhsal olacağını öne sürmüştür. Naslarda bahsi geçen bedensel mutluluk ve mutsuzluk gerçek anlamda ruha aittir. Bunlar sadece anlatım açısından bedene nispet edilmiştir.⁷⁰

3) Yunan Filozofu Calinus'tan nakledilen görüşe göre bu konuda tevakkuf tercih edilmiştir. O şöyle der: Ruhun mizaç olduğu ve ölümle tekrar hayata dönmesi imkânsız bir biçimde yok olacağı ya da cevher olup bozulmadan varlığını devam ettireceği daha sonra tekrar hayata döndürülmesinin mümkün olacağı konusunda net bir fikre sahip değilim.⁷¹

⁶⁶ Maide, 5 / 96.

⁶⁷ Muhammed b. Salih Ebi's-Suud es-Sibai, *Haşiyetü's-Sibai ala şerhi'l-haridetil-behiyye*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, s. 224.

⁶⁸ El-Bağdadi, *Usulu'd-Din*, s. 232-233; Şerhu'd-Devvani, s. 309

⁶⁹ Bkz. El-Farabi, *Kitabu Arâi Ehli'l-Medineti'l-Fâzıla*, s. 135 vd.

⁷⁰ Bkz. İbn Sînâ, *al-Adhaviyye fi'l-Meâd*, s.93 vd.

⁷¹ *Şerhü'l-Mevakıf*, s. 8 / 325

Haşri İnkâr Edenlerin İleri Sürdükleri Şüpheler ve Cevaplar

İnkârcıların öne sürdükleri iki mantıksal içerikli şüpheleri vardır. İnkârcıların ileri sürdükleri birinci şüphe şöyledir: Bir insan bir hayvanı öldürüp etini yedi ve bu hayvan o insanın vücuduna karıştı, eğer Allah bu iki yaratığı tekrar hayata döndürmek isterse, yenmiş olan hayvan parçaları hayvan ve insanda aynı anda iade edilmeli. Fakat böyle bir şey imkânsızdır. Zira tek bir parçanın aynı anda iki yerde bulunması imkânsızdır. Ya da parçalar ikisinden birine iade edilir. Yani diriltilecek ya insan olur ya da hayvan. Bu durumda iki mahlûktan biri hayata dönmemiş olur. Fakat mukadder olan yiyen ve yenen; her ikisinin de hayata döndürülmesidir. Böylece tüm bedenin diriltilerek ilk haline döndürülmesi mümkün olmadığı ispat edilmiş olur.

Bu şüpheye şöyle cevap verilebilir: İnsan ve hayvanın yeniden diriltilmesi asıl parçalarının, yani ilk dünyaya geldiklerinden itibaren, ölene kadar mevcut olan parçaları üzerine gerçekleşir. Ama insanın yediği hayvan (eti) asıl değil fazlalıktır. Biz biliyoruz ki, insan hayatına sonuna kadar devam ederken aldıkları gıda sürekli onun vücudundan atılır ve yerine yenisi gelir. Gıda olarak aldığı hayvan (eti) onun asıl parçası olmadığından yeniden diriltildiği esnada o hayvan parçasının birlikte diriltilmesi gerekmez. Aynı şekilde hayvan da bağımsız olarak et için öldürülmeden önceki hali üzerine diriltilecektir.⁷² Yukarıda belirttiğimiz gibi haşir, insanın ilk yaratıldığından ölümüne kadar devam eden asıl organları üzerine gerçekleşecektir.⁷³

Başka bir cevap: Bir şey mümkün ise onun varoluşu ile yok oluşu aynıdır. Yok olduktan sonra tekrar var edilmesinde herhangi bir mani

⁷² Teftazani, *Şerhu'n-Nesefiye*, s. 130; el-İci, *El-Akaidu'l_ adudiye ve Şerhu'l_mevakif*, s. 8 / 325.

⁷³ Seyyid Sabık, *el-Akidetu'l-İslamiye*, Bağdad, s. 271; *Haşiyetu'd-Dessuki Ala Umumi'l-Berahin*, s. 349.

olmadığı gibi, var olduktan sonra yok edilmesinde de herhangi bir mani yoktur.⁷⁴

Ruhsal ve bedensel haşri inkâr edenlerin ileri sürdükleri ikinci şüphelerini de şöyle özetlemek mümkündür: İnsanın öldükten, çürüyüp toz toprağa dönuştükten sonra tekrar hayata dönmesi nasıl düşünülemez.⁷⁵

Buna şöyle cevap verilebilir: Allah'ın ilminin ve kudretinin mükemmelliğinde bir kusur görülmedikçe, böyle bir problem söz konusu olamaz. Ama Allah Teâlâ'nın bütün cüziyyatı bildiğini kabul edersek, o canlının uzuvları, âlemin hangi parçasına karışırsa karışsın, Allah'ın ilmi karşısında, onlar mutlaka birbirinden ayrıt edilebilirler. Yine Allah Teâlâ'nın bütün mümkünâta kadir olduğunu kabul ettiğimizde, O'nun, o parçaları bizzat kendisinin bir araya getirmeye, onlara hayat ve akıl vermeye de kadir olduğuna şüphe kalmaz. Böylece Allah'ın ilmînin ve kudretinin mükemmel olduğunu kabul ettiğimizde, bu şüphelerin tamamıyla zail olacağı kesindir.⁷⁶

Akli ve nakli deliller, cevher ve araz, her varlığın iadesinin mümkünlüğünü göstermektedir. İmam Cuveyni şöyle der: Cevher ve araz, yoktan var olan her şeyin iadesi mümkündür.⁷⁷ Birinci kez yaratılan bir şeyin ikinci kez tekrardan yaratılması şaşılacak bir şey değildir. Göklerde ve yerde en yüce misal/örnek ona aittir. O, güçlüdür ve her şeyi sağlam yapar.⁷⁸

Kimler Haşir Olunur?

Kıyamet günü, başta mükellefler olmak üzere bütün mahlûklar; insan, cin, vahşi ve evcil hayvanlar, başka bir ifade ile ruh sahibi her mahlûk mahşer

⁷⁴ Sa'di, *Şerhu'n-Neseftiye*, s. 135, Hasan Habenneke, *el-Akîdetü'l-İslamiye*, s. 653.

⁷⁵ Et-Tefsiru'l-Kebir, 20 / 225.

⁷⁶ Et-Tefsiru'l-Kebir, 20 / 225.

⁷⁷ *Kitabu'l-İrşad*, s. 371; Ayrıca bkz. *Kübra'l-Yekinati'l-Kevniye*, s. 347.

⁷⁸ Abdülkerim Muhammed el-Müderriş, *el-Vesile fi Şerhi'l-Fazile, el-İrşad*, Bağdat, 1982, s. 798.

yerinde toplanacaklardır... Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Vahşi hayvanlar haşır olunduğunda,*”⁷⁹ kıyamet günü vahşi hayvanlar haşır olunur. Bilindiği üzere vahşi hayvanlar insanlara karışmayan aksine insanlardan kaçan yabani hayvanların haşır olunması, insanlarla iç içe yaşayan hayvanların haşır olunacağını kesin bir şekilde ifade eder.⁸⁰ Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Yerde yürüyen hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da sizin gibi birer toplulukturlar. Kitap’ta Biz hiçbir şeyi eksik bırakmadık; onlar sonra Rablerine haşır olunacaklardır.*”⁸¹

Yeryüzünde hareket eden ve hareket yolu ile yer değiştiren birçok canlı vardır. Bu kategoriye böcek, dört ayaklı sürüngen, omurgalı gibi türlere ayrılan bütün canlılar girer. Yine yeryüzünde kanatları ile uçan birçok kuş vardır. Bu kategoriye de bütün kuş ve sinek türleri ile diğer uçabilen canlılar girer. Bütün bu canlı türleri kendi aralarında ortak özelliklere, ortak yaşam biçimine sahip ayrı bir toplum, ayrı bir aile oluştururlar. Tıpkı insan topluluğu ve insanlık ailesi gibidir. Yüce Allah hiçbir canlı türünü, hiçbir varlık kesimini ön tasarlayıcı ve çekip çevirici iradesi dışında bırakmadığı gibi bu türlerin ve kesimlerin tek tek sayılarını hesaplayan bilgisinin kapsamı dışında da bırakmamıştır. Son aşamada bütün canlılar Rablerinin huzurunda toplanacaklar ve yüce Allah haklarında dilediği kararı verecektir.⁸²

Bütün mahlûkun haşır olunacağı konusunda hak olarak bilinen bütün mezhepler ittifak etmişlerdir. Ancak bazı Fer’i konularda farklı görüşler vardır. Örneğin:

⁷⁹ Tekvir, 81 / 5

⁸⁰ Halidu’l-Muslih, *Şerhu Lematu’l-İtikad*, Mektebetü’ş-Şamile, 4 / 9,

⁸¹ Enam, 6 / 38

⁸² Seyyit Kutup, *Fizilali’l-Kur’an*, Ayrıca bkz. Ali b. Sultan Muhammedu’l-Karî, *Menhu’r-Ravdi’l-Ezher fi Şerhi’l-Fıkhı’l-Ekber*, Daru’l-Beşairi’l-İslamiye, 1998, Beyrut, s. 58

1) Doğumdan önce düşen veya ölen bebeklerin haşir olup olunmayacağı: Ebu Hanife'ye göre ruh üflenmeden önce düşen cenin diğer ruhsuz cisimlerin hükmündedir, haşir olunmaz. Ruh üflendikten sonra doğumdan önce düşerse veya ölürse haşir olunur. Bu görüşün doğru olduğu kanısındayız. Çünkü haşir ile ilgili genel kabul, ruh ve beden birlikte haşir olunmasıdır. Cenin ruhun üflenmesiyle normal bir insan hükmündedir. Şu halde o, haşirden sonra aile fertlerinden herhangi bir yetişkin insan gibi cennete girecektir.⁸³

Konevi, Şa'bi ve İbn Sirin'e göre, eğer ceninin yaratılışı kısmen tamamlanmış yani bazı uzuvları belirginleşmiş ise haşir olunur. Ancak bunlar bazı dünyevi meselelerle fikhî hükümlerdir ve uhrevi meselelere kıyaslanamaz.⁸⁴

2) Hayvanların haşir olup olunmayacağı:

Bu konu ile ilgili kelimelerden çok tefsir âlimleri konuşmuştur. Tekvir suresi 5. Ayeti, el-Hasan, Katade ve başkalarından vahşi hayvanların bir araya getirilip toplanması olarak yorumlanırken İkreme'nin anlattığına göre İbn Abbas şöyle demiştir: Vahşi hayvanların haşredilmesi onların ölmeleridir. Zira her şeyin haşredilmesi, cin ve insanların dışındakilerin ölmesi demektir. Çünkü kıyamet günü sorguya çekilecek olan cinler ve insanlardır.

Başka bir rivayette ise Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Sineklerle varıncaya kadar her şey haşredilecektir. Yani birinin lehine, diğerinden kısas uygulanmak üzere bir araya getirileceklerdir. Boynuzsuz olan koçun lehine boynuzluya kısas uygulanacaktır. Sonra da onlara: "Toprak olun" denilecek, onlar da toprak olacaklardır. Tabari bu rivayetin İkreme'nin rivayetinden daha

⁸³ Bkz. *Menhu'r-Ravdi'l-Ezher fi Şerhi'l-Fıkhı'l-Ekber*, s. 58; *Avnu'l-Muridli Şerhi Cevhereti't-Tevhid*, s. 2 /1035; *Hidayetu'l-Murid li Şerhi Cevhereti't-Tevhid*, s. 1025.

⁸⁴ Bkz. *Menhu'r-Ravdi'l-Ezher fi Şerhi'l-Fıkhı'l-Ekber*, s. 58

sahih olduğunu ileri sürmektedir.⁸⁵ Ebu Hüreyre, Ebu Zer, Amr b. As ve Hasan Basrilerden de benzeri rivayetler vardır.⁸⁶

Ubey b. Ka'b şöyle demiş: Ayette haşirden kasıt, vahşi hayvanların bugün insanlardan ürküp kaçmakla, onlardan uzak sahalarda yaşamakla birlikte, yarın, o günün dehşetli hallerinden dolayı insanlar ile birlikte olmalarıdır.⁸⁷

Fakat kimi âlimler hayvanlar mükellef olmadıklarından haşir olunmayacağı görüşünü savunmuşlardır. “Boynuzsuz olan koçun lehine boynuzluya kısas uygulanacaktır” rivayetinin ise ilahi adaletin tecellisinden kinaye olduğunu söylemişlerdir.⁸⁸

Es-Sealibi hayvanların haşir olunmasını ilahi adaletin tecellisinden kinaye olarak tevil etmenin doğru olmadığını ve kabul edilemez olduğunu ileri sürmüştür. İmam Nevevi ve İbn Teymiye de hayvanların haşir olunacağını savunmuşlardır.⁸⁹

Şe'râni şöyle der: Hayvanlar ve diğer sürüngenin haşir olunması Allah'ın onlara yaptığı bir ikramdır. Sonra ceylan ve Allah yolunda istihdam edilen hayvanlar hariç hepsi toprak olurlar. İşte o gün kâfir; “*keşke toprak olsaydım*”⁹⁰ der. Ceylan ve Allah yolunda istihdam edilen hayvanlar Allah'ın dilediği bir mahiyet üzere cennete gireceklerdir. Keza cennet ehlinin dünyada

⁸⁵ Kurtubi, *el-Cami Li Ahkâmi'l-Kuran* s. 19 / 172.

⁸⁶ Kurtubi, *Et-Tezkire fi Ahvali'l-Mevta ve Umuri'l-Ahirah*, s. 273; *el-Cami Li Ahkâmi'l-Kuran* s. 6 / 363.

⁸⁷ Bkz. Kurtubi, *el-Cami Li Ahkâmi'l-Kuran*, s. 19 / 172.

⁸⁸ Bkz. *Haşiyetü's-Sibai ala şerhi'l-harideti'l-behiyye*, s. 224.

⁸⁹ Bkz. Es-Sealibi, *el-Cevahiru'l-Hisan fi Tefsiri'l-Kuran*, 1 / 447; Hidayetu'l-Murid, s. 327; *Avnu'l-Murid*, s. 21035; *Mecmu Fetava Şeyhi'l-İslam*, s. 4 / 248.

⁹⁰ Nebe', 78 / 40.

gidalandığı hayvan ve kuşlar da cennete gireceklerdir.⁹¹ Allah Teâlâ kıyamet günü hayvanları tekrar hayata döndürdüyse onları tekrar yok etmesi ve toprağa dönüştürmesi de mümkündür.⁹²

Nazzam, Allah Teâlâ'nın bütün hayvanları tekrar dirilteceği ve cennete koyacağı görüşünü ileri sürmüştür.⁹³ Kaderiye fırkasına mensup Ebi'l-Kilde ise dünyada yararı olan güzel hayvanların cennette, yararı olmayan, zarar verici çirkin hayvanların ise cehennemde olacağını öne sürmüştür.⁹⁴ Bu durumda güzel ancak zararlı olan hayvanlarla çirkin ancak yararlı olan hayvanların beyne'l-menziyleyn'de olmaları gerekmektedir...⁹⁵

Yukarıdaki görüşleri özetlersek; 1) Ceylan ve Allah yolunda istihdam edilen hayvanlar cennette olurlar. 2) Diriltildikten sonra tekrar yok olurlar ya da toprağa dönüşürler. 3) Bütün hayvanlar cennette olurlar. 4) Güzel hayvanlar cennette olurlar, çirkin ve kötü hayvanlar ise cehennemde olurlar.

Fakat bu görüşleri destekleyecek herhangi bir delile rastlayamamakla birlikte kesin olan şu ki; cennette kuşlar ve lezzetli etler vardır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*ve canlarının çektiği her cinsten kuş eti*”...⁹⁶

Cansız nesnelere haşir olunması: Bazı çağdaş âlimler, öldükten sonra diriltmenin, insan, hayvan ve cansız nesnelere olmak üzere Allah'ın bütün mahlûkları üzerinde gerçekleşeceğini ileri sürmüşlerdir.⁹⁷ Ancak dayandıkları ne açık bir delil, ne de seleflerden nakledilen bir görüş vardır. İmam Kurtubi,

⁹¹ *Elyevakitve'l-Cevahir*, s. 2 / 444.

⁹² El-Bağdadi, *Usuli'd-din*, s. 326.

⁹³ *A.g.e*, s. 326.

⁹⁴ *A.g.e*, s. 326.

⁹⁵ *A.g.e*, s. 327.

⁹⁶ Vakia, 56 / 21.

⁹⁷ Abdülğani Haydar, *MebahisFi'l-İman ve Nevakızı*, s. 237.

isim vermeden kimi âlimlerin “Boynuzsuz olan koçun lehine boynuzluya kısas uygulanacaktır.” hadisinin bazı rivayetlerdeki “Taşa niçin taşın üstüne çıktığı, sopaya niçin başka bir sopayı çiziktirdiği sorulacaktır.” mealindeki ilave kısmına dayanarak hayvanlar ve cansız nesnelere de haşir olunacağını ileri sürdüklerini naklettikten sonra bu görüşün doğru olmadığını dile getirmiştir. Çünkü cansızlara hitapta bulunmanın (teklifi hitabı kastediyor), onların sevap almalarının ve ceza çekmelerinin aklen kabul edilebilir bir tarafı yoktur. Akli başında herhangi bir kimse de böyle bir kanaate sahip olmadığı gibi böyle bir şeyi tasavvur eden kimse, olsa olsa ahmak ve bunaklar arasında sayılır. Derler ki: Çünkü kalem (yapılanlardan sorumluluğun kaydedilmesi) onlar hakkında cereyan etmez. Dolayısıyla sorumlu tutulmaları da mümkün değildir.⁹⁸

Sonuç olarak haşir olunacakları şöyle özetleyebiliriz:

1) Tüm insanlar; akıllı, akılsız, kadın, erkek, çocuk ve doğumdan önce düşen veya ölen bebekler.

2) Melekler; Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Ruh ve melekler saf saf olup durduğu gün...*” “*Rabbin geldiği ve meleklerin saf saf dizildiği zaman*”⁹⁹

3) Cinler; Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Allah, onların hepsini bir araya topladığı gün, ‘Ey cinler topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız’ der...*” “*Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır...*”¹⁰⁰

4) Hayvanlar; Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan*

⁹⁸ Bkz. Kurtubi, *el-Cami LiAhkami'l-Kuran* s. 19 / 172.

⁹⁹ Nebe’, 78 / 37; Fecir, 89 / 22.

¹⁰⁰ Enam, 6 / 128; Araf, 7 / 179.

*kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler.”*¹⁰¹

Bedensel Haşrin Keyfiyeti: Acbu’z-Zeneb Kavramı

Muhakkik kelimcılara göre beden, bölünebilen cevherdir. Mutezilenin iddia ettiği gibi uzunluk, genişlik ve derinlik çaplarıyla mukayyet değildir.¹⁰² Kıyamet günü haşrin bedensel olduğunu, beden çürüdükten sonra, yok olan bedene ruhun tekrar döneceğini savunanlar kendi aralarında Allah’ın bu bedeni nasıl yaratacağı ve ruh ile nasıl birleştireceği konusunda üçe ayrılmışlardır. Kelamcılar konu ile ilgili oldukça geniş açıklamalar yapmışlardır. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

1. Allah Teâlâ acbü’z-zeneb hariç tamamen yok olan bedeni acbü’z-zeneb’le birlikte tekrar diriltecektir. Amidi, Zerkeşive es-Sefarini başta olmak üzere çoğu kelamcılar bu görüşün isabetli olduğunu söylemişlerdir. El-Lekkani, Ehlisünnet ve cisimlerin yok olacağını ileri süren Mutezilenin görüşü olduğunu ifade etmektedir.¹⁰³ Ancak Beycuri bu görüşün Ehlisünnet ve Mutezileye ait değil bazı kelamcılara ait olduğunu öne sürmektedir.¹⁰⁴

Acbü’z-zeneb’in yok olup olmayacağı konusunda da farklı görüşler öne sürülmüştür. İmam Şafii’nin öğrencisi el-Mezeni “*Yeryüzündeki her şey yok olacaktır*”¹⁰⁵ mealindeki ayetin zahiresine istinaden acbü’z-zeneb’in de

¹⁰¹ Enam, 6 / 38.

¹⁰² *Hidayetu’l-Muridli Şerhi Cevhereti’t-Tevhid*, s. 1028.

¹⁰³ El-Bağdadi, *Usulu’d-Din*, s. 233; *Şerhu’l-Makasid*, c. III, s. 353; *Murid*, s. 1037; *Hidayetu’l-Murid*, s. 328; *Takribu’l-Meram*, c. II, s. 240; *Avnu’l-Şerhü’l-Mevakif*, c. VIII, s. 324.

¹⁰⁴ *Tuhfetu’l-Murid*, 188.

¹⁰⁵ Rahman, 55 / 26.

yok olacağı görüşünde bulunmuştur. Zira bütünün yok olması cüzün yok olmasını gerektirir. Ayrıca Allah Teâlâ'nın insanı toprak ile yok etmesi, kalan acbü'z-zeneb'i de topraksız bizzat kendisinin yok etmesi mümkündür. Nitekim ölüm meleğinin de herhangi bir melek ile değil, bizzat Allah Teâlâ tarafından ölümü gerçekleşecektir.¹⁰⁶

Kimileri de Resulüllah'in (sav) şu hadisini delil getirmişlerdir: Bir kemik hariç insanda bulunan her şey çürüyecektir. O kemik acbü'z-zenebtir ki insan kıyamet günü ondan tekrar yaratılır.¹⁰⁷ Mealindeki hadisini delil göstererek, acbü'z-zeneb'in yok olmayacağını savunmuşlardır. Buna göre mezkûr ayetten ruh ve acbü'z-zeneb istisnadır. Muhakkiklerce kabul görülen de bu görüştür.¹⁰⁸

Bu görüşü savunanların delillerini özetle şöyle sıralayabiliriz:

1) Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*O'nun Zat'ı hariç her şey helâk olucudur.*” Ayette geçen ‘helâk’ kelimesi ölünün etki alanından çıkması değil tamamen yok olması anlamındadır.

2) Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*ilk yaratışı başlatan ve sonra iade eden odur.*”¹⁰⁹ “*Sizi yarattığı gibi O'na dönersiniz.*”¹¹⁰ Yani sizler yoktan var olduğunuz gibi, kıyamet günü de yoktan var edileceksiniz.

3) Herhangi bir canlı varlığın öldükten sonra tüm parçalarının yok olması konusunda görüş birliği vardır. Ancak daha sonra bazı Bağdat, son

¹⁰⁶ *El-Menhecu's-Sedid*, s. 154.

¹⁰⁷ *Sahihu'l-Buhari*, hadis no: 4935

¹⁰⁸ *Muhtasar Levamiu'l-Envari'l-Behiyye*, s. 389.

¹⁰⁹ Rum, 30 / 27.

¹¹⁰ Araf, 7 / 29

dönem Mutezileleri ve Ehlisünnet muhaliflerinin zuhur etmesiyle bu görüş birliği bozulmuştur.¹¹¹

Doğrusu bu delillerin hiçbiri kati delil olmadığından çoğu kelamcılar tarafından eleştirilmiştir.¹¹²

2. Allah Teâlâ toprağın içinde, balığın karnında ve denizin derinliklerinde ufulanmış ya da havada zerrelere karışmış bedeni tekrar hayata döndürecektir. Bu azınlık görüşüdür. Nitekim Âmidi de zayıf bir görüş olarak nakletmiştir.¹¹³

Es-Sefarini bedenın tekrar hayata döndürülmesi ile ilgili şöyle der: Meşhur görüş parçaların bir araya getirilmesidir. Ama en doğru olanı ise yokluktan, yani beden tamamen yok olduktan sonra kıyamet günü tekrar yaratıştır. Bu ehlişünnet ve bazı mutezile ulemalarının öngördüğü ve muhakkiklerin öne sürdüğü görüştür.¹¹⁴ İki görüş arasındaki fark; birincisinde acbu'z-zeneb haricinde her şeyin tamamen yok olması ve varlıktan hiçbir eser ve ayniyetin kalmamasıdır. Ama ikincisinde yok olmasına rağmen varlıktan bazı eser ayniyetin devam etmesidir.

Bedenin tamamen yok olmayacağını, aksine birleşmeye müsait iki cevherin bir arada bulunamayacak şekilde dağılacığını savunanların delilleri özetle şöyledir:

1. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *“İbrahim: 'Rabbim! Ölülerini nasıl dirilttiğini bana göster' demişti.”*¹¹⁵ İbrahim (as) kuşları

¹¹¹ *Ezharu'r-Razat*, s. 373; *Şerhu'l-Harideti'l-Behiyye fi'l-Akaidi*, s. 231

¹¹² Bkz. *Şerhu'l-Makasit*, C.III, s. 353; *Kübra'l-Yekinati'l-Kevniye*, s. 346.

¹¹³ Bkz. *Kübra'l-Yekinati'l-Kevniye*, s. 345; *Tuhfetu'l-Murid*, s. 188; *Hidayetu'l-Murid*, s. 328

¹¹⁴ *Levamiu'l-Envari'l-Behiyye*, C. Ii, S. 160; *Şerhu'l-Makasit*, C.Iii, S. 35

¹¹⁵ Bakara, 2 / 260

boğazlayıp, etleri, tüyleri ve kanlarını iyice harmanladıktan sonra onlara, “Allah’ın izniyle gelin!” diye seslenir ve her kuşun kendine ait parçaları son derece süratli bir şekilde birleşir, dirilir ve önceki şeklini alır.¹¹⁶ Ayetin tasvirinden anladığımız gibi boğazlandıktan sonra hayata döndürülen kuşlarda bir ayniyet kaybı söz konusu değildir. Kıyamette insan bedeninin hayata döndürülmesi de böyle olacaktır. Yani bu ayet, kıyamette yeniden dirilmenin yoktan var etme değil, aksine ölen beden in ufalanıp toprak ve havaya karışan zerrelere nin bir araya getirilerek yeniden hayata döndürülmesine delildir.¹¹⁷

2. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Önce yaratan, ölümünden sonra tekrar dirilt en O’dur. Bu, O’nun için daha kolaydır.*”¹¹⁸ İnsanın önce yaratılışı, onun doğmadan önce rahimde alaka halinde başlamasıdır. Tekrarı ise onun ölümden sonra hayata döndürülmesi ve haklarında son kararın verilmesi için mahşere toplanmasıdır. İlk yaratma tekrar yaratmanın imkânına delil olarak öne sürülmüştür. Başka bir ifade ile arasındaki benzerlikten dolayı müşahede edilen ilk yaratılış şu an müşahede edemediğimiz tekrar yaratılış/dirilişe delilidir.¹¹⁹

Taftazani şöyle der: ayetteki “أهون = en kolay” kelimesi, insanın öldükten sonra ufalanmış parçalarının bir araya getirilmesi olarak anlaşılmalı, zira Allah Teâlâ’nın “*Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.*”¹²⁰ Mealindeki ayeti buna işaret etmektedir.¹²¹

¹¹⁶ Bkz. *Et-Tefsiru’l-Kebir*, c. IV, s. 47

¹¹⁷ Bkz. *Şerhu’l-Makasit*, c. III, s. 357

¹¹⁸ Rum, 30 / 27

¹¹⁹ Bkz. Kurtubi, *el Câmi liAhkami’l Kur’an*, c. 14, s. 18; Ebu’l-Fida İsmail İmadu’d-Din b. Ömer b. Kesîr, *Tefsir’ul Kur’an Azim*, c. 2, s. 242

¹²⁰ Yasin, 36 / 79

¹²¹ *Şerhu’l-makasit*, c. 3, s. 339

Bedenin haşri ile ilgili değer bir görüş de sükûttur. Zira kıyamet öncesi eşyanın mutlak şekilde yok olacağını gösteren kesin bir delil olmadığı gibi aksine işaret eden delil de yoktur.¹²²

Taftazani, bu görüşün isabetli olduğunu söyler ve İmamü'l-Harameyn'in "cevherin yok olacağı ancak daha sonra iade edilmesinin mümkün olduğu görüşünü ileri sürdüğünü nakleder¹²³ İmam Gazali başta olmak üzere Adudiddinel-İci, Seyid Şerif Curcânî, Kemaleddin Hümam ve Kemaleddin b. Ebi Şerif gibi muhakkiklerin görüşü de bu yöndedir.¹²⁴

Şu halde insan vücudunda oksijen, karbon, bakır, hidrojen, nitrojen, kalsiyum, fosfor, potasyum, kükürt, sodyum, magnezyum, çinko ve demir gibi elementler bulunmaktadır. İnsan vücudunda bulunan bu elementlerin tamamı toprakta da bulunur. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: "*Ey insanlar, eğer dirilişten yana bir kuşku içindeyseniz, gerçek şu ki, biz sizi topraktan yarattık...*"¹²⁵

Ölen insanın bedeni iki evreden geçer; birinci evrede beden, zararsız mikroplar denilen bakterilerin etkisi ile fiziksel ve kimyasal parçalara bölüne bölüne çeşitli moleküllere ayrılır, katı, sıvı ve gaz halindeki atomlara dönüşür. İkinci evrede bu atomlar eriyerek toprağa karışır ve tam anlamıyla yok olur. Ancak Hz. Peygamberin (sav) buyurduğu üzere "acbü'z-zeneb" denilen parça varlığını korur.

Binaenaleyh ölen bedenin zerrelere dönüştükten sonra haşir olunacağını söyleyenler birinci evreye nispetle doğrudur. Ölünün bedeni

¹²² *El-menhecu's-sedid*, s. 164; *Kübra'l-Yekinati'l-Kevniye*, s. 345

¹²³ *Şerhu'l-makasit*, c. 3, s. 353

¹²⁴ *El-İktisadfi'l-İtikad*, s. 134; *Şerhu'l-Mevakıf*, c. 8, s. 324; *el-Müsâyere fi'l-akaidi'l-münciye fi'l-âhirah*, s. 219; *el-müsamere bi şerhi'l-müsamera*, s219

¹²⁵ Hac, 5

tamamen yok olduktan sonra haşır olunacağını söyleyenler de ikinci evreye nispetle doğrudur. Konu ile ilgili sükûtu tercih edenler de isabetli düşünmüşlerdir. Zira biz gözlemlene sonucunda, ölen bedenın parçalara bölünerek çeşitli moleküllere ayrıldığını bilmemize rağmen, kıyamette dirilmenin ve haşır olunmanın keyfiyetini bilemeyiz. Bu sadece Allah'ın bildiği gaybi meselelerdendir. Bildiğimiz, mükelleflerin tekrar dirilip Allah huzurunda sorguya çekileceği ve dünyada yaptıklarına göre kimilerini ödüllendirilerek ebedi mutluluk darına konucağı kimilerinin de ebedi cehennemle cezalandırılacağıdır. Kur'an Kerim yeniden dirilmeyi doğadaki canlanma ve bahar ayındaki hareketlilikleri örnek vererek anlatmaya çalışmaktadır.¹²⁶

Sonuç

Araştırmadan elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde özetlememiz mümkündür:

Haşır; insanların öldükten sonra dirilip dünyada iken yaptıklarından dolayı sorguya çekilmek üzere "mahşer" denilen yere sürülmeleri, burada toplanmalarıdır.

Haşır olunan beden sevap ya da ceza almaları için ruhun ilintili bulunduğu yepyeni bir bedendir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *"Doğrusu onlar, yeniden yaratılış konusunda şüphe içindedirler."*¹²⁷

Hayata dönmek kabirden çıkmaktır; kabirden çıkmak ise haşır olunmaktır. Sonuç hayata dönmek haşır olunmaktır... Her iki önermenin doğruluğu mütekaddimin tarafından ispat edilmiştir.

¹²⁶ Bkz. Hac, 22 / 5; Fussilet, 41 / 39; Rum, 30 / 50

¹²⁷ Kâf, 50 / 15

Hayata dönme ile haşir arasında zorunluluk ilişkisi vardır. Nitekim hayata dönmenin zihinde tasavvur edilmesi, zorunlu olarak haşrin tasavvurunu gerektirir.

İnsan bedeni maden ocakları gibidir ve bünyesinde birçok element bulunmaktadır. Ölen insanın bedeni iki evreden geçer:

Birinci evrede beden, zararsız mikroplar denilen bakterilerin etkisi ile fiziksel ve kimyasal parçalara bölüne bölüne çeşitli moleküllere ayrılır ve katı, sıvı ve gaz halindeki atomlara dönüşür.

İkinci evrede ise bu atomlar eriyerek toprağa karışır ve tam anlamıyla yok olur. Ancak Hz. Peygamberin (sav) buyurduğu üzere “acbü’z-zeneb” denilen parça varlığını korur.

Binaenaleyh ölen bedenin zerrelere dönüştükten sonra haşir olunacağını söyleyenler birinci evreye nispetle doğrudur. Ölünün bedeni tamamen yok olduktan sonra haşir olunacağını söyleyen de ikinci evreye nispetle doğrudur.

KAYNAKÇA

ALİYYULKARİ, Ali b. Muhammed b. Sultan el-Herevî, *Fethu'r-Ravzi'l-Ezhar fi Şerh Fikhi'l-Akbar*, Mektebetu'l-Harameyin Riyad, 2009.

EL-MUSLİH, Halid b. Abdullah b. Muhammed, *Şerhu Lematu'l-İtikad*, <https://www.islamhouse.com/ar/books/313423/>.

BUTİ, Muhammed Said Ramazan, *Kübra'l-Yekinati'l-Kevniye*, Daru'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut, 1997.

CÜRCANİ, Seyid Şerif, *Şerhu'l-Mevaakif*, Daru'l-Kürübü'l-İlmiye, Beyrut, 2000.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebu Tahir Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kamusü'l-Muhit*, el-Mektebetü't-Tücaiyetü'l-Kübra, Kahire, 1998.

HABENNEKE, Abdürrahman Hasan, *el-Akidetü'l-İslamiye ve üsesuha*, Daru'l-Kalem, Dimaşk - Beyrut, 1979.

HALİL, EbiAbdürrahmanb. Ahmed el-Ferahide, *Kitabu'l-Ayn*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2003.

FARABİ, Ebu Nasır Muhammed İbn el-Farah, *Kitabu Arâi Ehli'l-Medineti'l-Fâzıla*, el-Mektebetü'l-Ezheriye li't-Turas, 2002.

FEYYUMİ, Ahmed b. Muhammed, *el-Misbahu'l-Munir*, Daru'l-Kalem, Beyrut, 2010.

GAZÂLİ, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed, *İhyâ'u Ulûm'id-din*, Daru'l-Kalem, Lübnan-Beyrut, 2014.

HANEFİ, Muhamed, *El-menhecu's-Sedid fi Şerhi Cevhereti't-Tevhid*, Dar İbn Hazm, t.y.

İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din b. Ömer, *Tefsir'ul Kur'an Azim*, Daru Tıybe, Beyrut, 1999.

İBN FARİS, Ahmed b. Faris b. Zekeriya, *Makayisu'l-Lüğa*, tahk, Abdüsselam Muhammed, Daru'l-Fikri, 1979.

HARUN, Daru'l-Fikir, 1979.

İBN MANZUR, Muhammed b. Mukarram b. Ali, *Lisânu'l-Arap*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1990.

KURTUBİ, Şemsettin, *Et-Tezekkür fi ahvali'l-mevta ve umuri'l-ahirah*, el-kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 1987.

.....*Et-Tezkire fi Ahvali'l-Mevta ve Umuri'l-Ahirah*, Mektebetü Dari'l-Minhaj, Riyad, t.y.

MATURİDİ, Ebu Mansur, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, el-Mektebetü'l-Asriye, Beyrut, t.y.

MEVDUDİ, Seyyid Ebu'l A'lâ El-Mevdudî, *Tefhimu'l-Kuran*, İnsan Yayınları, 2015.

- EN-NECCAR, Muhammed Ali, *Mucemu'l-Vasit*, Daru'd-Dave, Kahire, 2011.
- MUHAMMEDU'L-KARÎ, Ali b. Sultan, *Menhu'r-Ravdi'l-Ezher fi Şerhi'l-Fıkhı'l-Ekber*, Daru'l-Beşairi'l-İslamiye, Beyrut, 1998.
- MUSTAFA, Said el-Han, *El-Akidetü'l-İslamiye*, Daru İbn Kesir, Dimaşk, 1996.
- MÜSLİM, İbnü'l-Haccac el-Kuşeyri en-Nişaburi, *Sahih Müslim*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1972.
- RAGIP, Hüseyin b. Muhammed el-İsfahanî, *el-Müfredat*, tahk.:Safvan Adnan ed-Davudi, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1991.
- RAZÎ, Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdülkadir, *Muhtâru's-Sihâh*, Beyrut, 1989.
- *Tefsiru'l-Kebir*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2010.
- SEFFARİNİ, Ebü'l-Avn Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Salim, *Levamiu'l-Envari'l-Behiyye*, Müessestü'l-Hafikin, Dimaşk, 1982.
- SEYYİT KUTUP, İbrahim Hüseyin eş-Şaribi, *Fizilali'l-Kur'an*, *Daru'ş-Şuruk*, Kahire.
- SEYYİD SABIK, *el-Akidetü'l-İslamiye*, Bağdad, t.y.
- SİBAİ, Muhammed b. Salih Ebi's-Suud, *Haşiyetü's-Sibai ala şerhi'l-harideti'l-behiyye*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
- ŞEHRİSTANİ, Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed, *Nihayetu'l-İkdam fi İlmi'l-Kelam*. Mektebetü's-Sekafei'd-Diniyye, Kahire, 2009.
- TATAN, Abdülkerim, Muhamme Edib el-Keylani, *Avnu'l-Murid*, Daru'l-Beşair, Dimeşk, t.y.
- TEFTAZANİ, Sa'di'd-Din Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiye*, Mektebetü'l-Medine, Karaçi, t.y.
- TOPRAK, Süleyman, "Haşir", *TDV İslâm İslam Ansiklopedisi*, c. 16, s. 416-417.
- TÜRKER, Ömer, "Telazüm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, s. 394.